

Üniversite Öğretim Elemanı Yetiştirme Programında “Tolerans Eğitiminin” Yeri ve Önemi

Yrd. Doç. Dr. Ercümen Ersanlı, Araş. Gör. Abdullah Nuri Dicle
Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Kurupelit / Atakum, 55210 Samsun, Türkiye

Özet

Toplumsal barış ve huzurun sağlanması ve ruh sağlığının korunmasında; bireyin tolerans düzeyinin önemli olduğu bir gerçektir. Tolerans, “herhangi bir zarar görmeden, strese, yüke, acıya, baskıya vb. dayanma, katlanma yetisi” olarak tanımlanmaktadır. Tolerans, içsel gerilime yine kendi içinden güç alarak bir dayanma ve tahammül etme durumudur. Farklılıklara müdahale etme gücü olmadığı halde onları kabul etme ise tolerans değil, tevekküldür. Birey bu içsel gerilimini toleransla dengelemeye, bir anlamda da ruh sağlığını korumaya çalışmaktadır. Olumlu ruh sağlığının temelinde bireyin kendisinin veya başkalarının da yanlışlar yapmasına izin verme, esnek olabilmek, belirsizlikleri kabullenebilme, engellenme eşiğini yüksek tutma ve kendi sorumluluğunu taşıyabilme vardır. Tolerans bütün bu temellerin göstergesi olup akılla karar verildiği için daha çok akıl işi, hoşgörünün gönülle kabul edildiği ve rıza ile yapıldığı için gönül işi olduğunu söyleyebiliriz. İnsan ilişkileri açısından da önemli olan tolerans, karşısındakinde direnç oluşumunu engeller. Çünkü direncin olduğu yerde iletişimi zorlaştırır. İlişkiler zorlaşır ve dolayısıyla değişim engellenir. Bu nedenle tolerans değişime zemin hazırlayan bir tutumun ifadesi olarak da görülebilir. Aynı zamanda tolerans bir uzlaşma zemini hazırladığından toplumun demokratikleşmesine de katkıda bulunmaktadır. Anlaşıyor ki tolerans, insan ilişkilerinin düzenlenmesinde, demokratik ortamın oluşturulmasında oldukça önemli anlayış ve tutumu ifade etmektedir. Üniversite ve öğretim elemanı demokrasinin gelişmesinde rol model olmaları beklenen bir durum olduğuna göre, öğretim elemanı yetiştirme politikasının doğru belirlenmesi ve sürdürülebilmesi için üniversite öğretim elemanlarının tolerans düzeylerinin belirlenmesine de ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle öğretim elemanlarının aldıkları eğitim alanına, akademik durumuna, yaş ve cinsiyet değişkenlerine göre tolerans düzeylerinin belirlenmesi ve tolerans düzeylerinin yükselmesi için, öğretim elemanı yetiştirme programlarının düzenlenmesi ile ilgili öneriler geliştirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Üniversite, tolerans, demokrasi, eğitim.

Giriş

Eğitim insan zihnine yapılan bir yatırımdır. Bu öyle bir yatırımdır ki, ürününü geç ve güç veren, ama ölçüde de zorunlu ve maliyeti yüksek olan bir yatırımdır. Böylesi bir yatırım yapılırken her şeyin enine boyuna düşünülmesi bilimsel ve felsefi bir temele dayalı olarak yapılması gerekir. Hele hele bu yatırım en üst düzeyde bir eğitim ise, o zaman düşünmenin daha çok boyutlu ve kapsamlı olması kaçınılmaz olur. Eğitim ve öğretimin lokomotifleri öğretmen olduğuna göre; işe öğretim elemanının yetiştirilmesinden başlamak gerekir.

Öğretim üyesi, hepimizin kabul edeceği gibi; aydınlanmış, geniş bilgili, görgülü, ufkü geniş, toplumun gelişme dinamiklerini yaratan, topluma öncülük eden ve o toplumun beyin takımını oluşturan kişi olması gerektiğine

göre, felsefi görüşü gelişmiş ahlaki sorumluluğu kadar öngörüsü de yüksek olan, evrensel düşünebilen ve bunu bir yaşam biçimi olarak kabul etmiş seçkin biri olmalıdır.

Çünkü bir bilim insanı olan öğretim elemanı, evrendeki olay ve olguları inceleyen, onun altında yatan gizemin kaynağını araştıran ve bu gizemin nedenlerini anlamaya çalışan ve anladıklarını basitleştirip kitlelerin anlayabileceği bir şekilde gerek sınıf ortamında öğrencilerine, gerekse yayın yolu ile insanlığa sunan ve böylece de yaşamın daha da kolaylaşmasına hizmet eden kişidir. Anlaşıyor ki, öğretim elemanı herkesten fazla toplumsal sorumluluk taşıyan kişidir.

Tasang, “Bir bilgin anlayışlı ve sabırlı olmalıdır. Çünkü onun yükü ağır ve yolu uzundur” diyor. Bir yaşam biçimi olarak öğretim elemanlığı, her şeyden önce yetişkin birey davranışı ile hoşgörülü, alçak gönüllü, kendini denetleyebilen, sabırlı ve paylaşımcı yapısı ile tezlerine karşı yapılan bütün eleştirilerden ders çıkaran ve bildikleri ile değil bilmedikleri ile kendisini öz eleştiriye alan tolerans sahibi bir kişiliktir. Bu bağlamda bilim adamı kör inatçı değil, daha çok olayları tanımaya çalışan, aklına ve diline geldiği gibi konuşan değil, olayı akıl süzgecinden geçiren olayları ve olguları olduğu gibi kabul eden, gerçeğe saygılı, hoşgörü ve toleranslı kişidir, bilim insanıdır (Ortaş, 2011).

Bilim insanı kibir, haset, kıskançlık, kendini beğenmişlik gibi insani zayıflıklarını çoktan geride bırakmış ve kendini aşmış kişidir. Anadolu’daki halk deyişi ile “kemale ermiş” bir kişiliği vardır. Bu yönüyle bilim insanı kendini ve dar çevresini aşmış paylaşımcı kişiliğe sahip, çağına ve dünyaya karşı sorumlu olan, toplumun mutluluğu için bilgi üreten kişidir. O aynı zamanda her türlü eleştiriye açık olduğu gibi, kendi kendini de eleştiren veya öz eleştiri yapan erdemli insandır. ‘Erdemli kişi önce kendini yargılamasını bilen kişidir.’ özdeyişi bilim insanı için çok yerinde bir deyiştir. Bu nedenle öğretim elemanı veya bilim insanı bulunduğu kurumda yarattığı beyin fırtınası, paylaşımı, hoşgörüsü ve isteklendirmesi ile bir model olmak zorundadır.

Bilim insanı, sağlıklı bir insan yetiştirme düzeneği ile birlikte bir anlam taşır. Bu düzenek, aileden başlayarak, okul, toplum, kültür, hukuk düzeni, akademik sistemle birlikte bir bütün olarak düşünülmelidir. Bilim insanı, sadece akademik ortamda yetiştirilen bir ürün ya da çıktı değil, insanlığa karşı da sorumluluk sahibidir. İnsanlığı sevmeyen bilgiyi sevmez, bilgiyi sevmeyen bilim insanı olamaz. Farklılıkları sevmeyi öğretemeyen bir okul, özgür düşünen ve başkalarının özgürlüğüne saygılı bireyler yetiştiremez. Özgürlüğünü keşfedemeyen ve başkalarının özgürlüğünü savunamayan bir insan, bilim insanı niteliklerine de sahip değildir. Dünyada her şey ve herkes benzer olsaydı; bilim adı altında bir etkinlikten bahsedilemeyeceğine göre, özgürlüğünü keşfeden insan, aklını da keşfecektir. Aklını keşfederek, farklılığın gerekliliğini düşünebilecektir (Yapıcı, 2011).

Bir öğretim elemanı düşünce, tutum ve davranışlarıyla örnek olmalıdır. O bilgili olduğu kadar bilgin paylaştığı sağlıklı bir eğitim-öğretim ortamını yaratabilecek bir kişilik özelliğine de sahip olması gerekir. O öğrencilerine ve topluma güven veren, insanı doğru anlayan, hoşgörü ve tolerans düzeyi yüksek olan bir kimse olmalıdır. Bu özellikler, insan ilişkilerinin düzenlenmesinde olduğu kadar, demokratik ortamın doğmasında da başrolü oynamaktadır.

Toplumsal barış ve huzurun sağlanması ve ruh sağlığının korunmasında; bireyin tolerans düzeyinin önemli olduğu bir gerçektir. Tolerans, “herhangi bir zarar görmeden, strese, yüke, acıya, baskıya vb. dayanma, katlanma yetisi” olarak tanımlanmaktadır. Tolerans, içsel gerilime yine kendi içinden güç alarak bir dayanma ve tahammül etme durumudur. Farklılıklara müdahale etme gücü olmadığı halde onları kabul etme ise tolerans değil, tevakküldür.

Birey bu içsel gerilimini toleransla dengelemeye, bir anlamda da ruh sağlığını korumaya çalışmaktadır. Olumlu ruh sağlığının temelinde bireyin kendisinin veya başkalarının da yanlışlar yapmasına izin verme, esnek olabilmek, belirsizlikleri kabullenebilme, engellenme eşliğini yüksek tutma ve kendi sorumluluğunu taşıyabilme vardır. Tolerans bütün bu temellerin göstergesi olup akılla karar verildiği için daha çok akıl işidir. İnsan ilişkileri açısından da önemli olan tolerans, karşısındakinde direnç oluşumunu engelleyeceğinden arzu edilen değişimin gerçekleşmesine zemin hazırlayıp bir uzlaşma ortamı yaratarak toplumun demokratikleşmesine katkıda bulunur. Bu nedenle tolerans, medenî ülkelerde evrensel bir ilke olarak kabul edilmektedir. Pozitif anlamda tolerans, insanların uygarlık derecesini belirleyen, gerek duyuş gerekse düşünüş vizyonu oldukça geniş, hakikati araştırmayı ona sahip olmaktan üstün tutan, fanatizme ve taassuba bağlanmayı onaylamayan sosyal bir erdemdir.

Tolerans, sahip olunan gücün kullanılmasından kaçınma (Yürüşen, 1993, s.19) ve sonuçlarına da katlanmaktır. Ancak bu katlanma, gücü olmadığı halde zorunlu olarak katlanma değil, iradi bir katlanmadır. Farklılıklara müdahale etme gücü olmadığı halde onları kabul etme tolerans değil, tevakküldür (Kuyutar, 2000, s.9). Tolerans daha çok sıkıntı ve katlanma ile alakalı olduğu için biraz zorakilik arz etmektedir (Gürsoy, 2000, s.93). Çünkü katlanmada içsel anlamda verilen bir onay yoktur. Gerçekten tolerans kelimesi temelinde aklın yer aldığı, mantık çerçevesinde pratik zorunlulukların getirildiği bir anlayışı barındırır. İşte bu nedenle tolerans daha çok akıl

işidir (Gürsoy, 1999, s.91). Toleranssızlık ise genelde önyargılardan kaynaklanan bir tutum ve anlayış olarak karşımıza çıkmaktadır. Farklı görüş, inanç ve anlayışların insan hayatını tekbiçimlilikten kurtarıp, ona başka bir derinlik, vizyon ve zenginlik kazandıracığı bilinen bir sosyal gerçek olduğuna göre, bunun yolu hoşgörü ve toleransın bir yaklaşım biçimi olarak insan zihnine yerleştirilmesi ve içselleştirilerek tutum ve davranışlara dönüştürülmesi gerekmektedir.

Toleransın, onu yaşaması itibarıyla tolerans gösteren kişi için bir olumsuzluk yönü olmasına rağmen olumsuz bir duruma karşı olumlu bir davranış olduğu için sorun çözücü bir özellik taşıdığını da söyleyebiliriz. Bu açıdan bakıldığında toleransı, ahlâkî bir erdemlilik olarak nitelendirebiliriz. Örneğin, sosyal tolerans, vicdan ve düşünce özgürlüğü anlamında algılanmalıdır.

Bu açıklamalara göre düşünce bağlamında tolerans iki yönlü anlam kazanmaktadır. Birinci yönü, kişinin öznel düşünceleri ile duygulanımlarının karışımından doğan konularla ilgilidir ve kuşkusuz bu vicdanın alanına girer. Bu durumda tolerans bir özleştirici, bir içsel sorgulama ilkesi olarak belirir. Vicdanlı davranışlarda kişi kendini başkalarının yerine de koyarak bir içsel değerlendirmeye gider. Kişi bu konuda tolerans ilkesiyle hak verebilme özelliğini kazanarak, çevresiyle ilişkilerini sağlıklı kılar. Ancak bu durum, daha çok kişisel ahlaka ilişkin bir durumdur. Düşünsel bağlamın ikinci yönü ise, tolerans ilkesi önyargılardan arınmayı, farklı inanç, tutum, düşünce ve yaklaşımlarda haklılık payı olabileceğinin değerlendirilmesini içermekle, kişinin kendini geliştirmesine olanak sağlar. Bu durumda kişi, farklılıklar karşısında kendini yoklama ve yeniden değerlendirebilme olanağını bulmuş olur. Bu kuşkusuz, bilgiye bağlı olarak yetkinleşmeyi sağlar (Ülkü, 2011). Böylelikle de bireysellikten toplumsallığa bir etkin geçiş gerçekleşir.

Nitekim toleransın hoşlanılmayan ve varlığı kabul edilmeyen fakat zorunlu olarak var olan şeylere karşı olumsuz bir tahammül olma özelliği ağır bastığından uygulanabilme düzeyi önemlidir. Tabii ki tolerans, sınırsız değil. Hiç anlayış gösterememek alt sınır olup çok katı olmak anlamındadır, üst sınır ise umursamazlık, önemsemezlik, aldırmaçlık, göz yumma, örtbas etme gibi eylemleri kapsar (<http://www.oncevatan.com.tr>, 2011). Herhangi bir nedenden ya da kişisel yetenek ve özelliklerden kaynaklanan farklı düşünce ve davranışları, değişik fikirleri toleransla karşılamak toplum bireylerinin birbirleriyle yakınlaşmalarını sağlamaktadır. Bencillik, düşüncelerde katılık ise, ayrımcılığa ve toplumsal huzursuzluklara neden olmaktadır. İnsanlar arası ilişkilerin karşılıklı anlayış, saygı, tolerans ve yardımlaşma temeline dayalı olarak gerçekleşebilmesi için ailede, okulda, sokakta, çalışma hayatında, kıscası insanın olduğu her yerde hoşgörü kültürünün geliştirilmesi gerekir. Yüzeysel farklılıkları eriterek kavga ve düşmanlıkları ortadan kaldıran hoşgörü, barış toplumunun zeminini oluşturmaktadır.

Ayrıştırmadan birleştirmek, farkları, düşmanlık vesilesi yerine, zenginlik vesilesi kabul etmek kültürümüzün özünü oluşturmaktadır. Yusuf Has Hacib, bunu Kutadgu Bilig adlı eserinde "Sabırlı ol, sabretmek er kişi işidir; insan sabrederse, göğe bile yol bulur", "Tuzu, ekmeği bol tut, başkalarına ikram et; bir kimsenin ayıbını görürsen, açma, üstünü ört" (Hacib, Çev.: Arat, 1974). ifadeleri ile anlatırken Yunus Emre de, bu işi ancak; "Adımız miskin-dir bizim / Düşmanımız kindir bizim. / Biz kimseye kin tutmayız / Cümle âlem birdir bize!" diyerek anlatmaktadır. Çünkü karanlık dünyamızın tek çözüm yolu ve tedavisi sevgi ve dolayısıyla "İnsanlık âleminin birliği ve genel barıştır". Dünyamızın hastalığı gerçek ruhaniyet, sevgi, hoşgörü ve tolerans eksikliğidir ve tedavisi bu eksikliği yerine koymaktır. Sevgi olayında, başka insanların düşüncelerine, inançlarına gelenek ve göreneklerine, yaşam biçimlerine saygılı olunması gereklidir. Samimiyet ise sevgi yoğunluğu ve dağılımı olan bir toplumda, içtenliğin yaygın hale gelmesidir. Bunların doğal bir sonucu olan toplum, içten bir bağlılık içerisinde olacak ve güçlü bir dostluk zinciri tesis edebilecektir. Kültürümüz farklılıkları bağrında taşıyan bir toplumdur. Bu farklılık ülkenin gelişimi önünde bir engel değil, tam tersine gelişmenin dinamimidir. Farklılıklarla bir arada yaşamak, Anadolu topraklarının da yaşayanların Osmanlıdan günümüze gelen bir yaşam biçimi olmuştur.

Mutluluğun kaynaklarından biri de sabırdır. "Sabır insanı yaşatırsa aziz, öldürürse şehit eder" sözü boşa söylenmemiştir. Sabır umutları besleyen, yeşerten bir yaşam iksiridir. O yılgınlığın, nefret ve öfkenin panzehiri, azim ve kararlılığın anasıdır. İnsanı olaylar karşısında anlık olmaktan kurtarır, uzun vadeli bir yaklaşımı temel alan bir anlayışa yönlendirir (Ersanlı, 2007). Bilindiği gibi tasavvufta sabır inancın özüdür. İçsel sabır yaşantısı üzerinde durarak saldırgan güdülerin yıkıcı güçlerini dizginlemek isteyen tasavvuf, kişinin iç huzur ve ahengini artırır. Sessizlik, sabrın davranışa yansıyan tarafıdır. İçsel sessizlik yaşantısı daha fazla kişilik bütünleşmesi sağlayan güçlü bir psikolojik kuvvettir.

Sosyal siyasal anlamda çoğulculuk, hakikatin çokluğuna değil, herkesin hakikati kendi aklı ve iradesiyle bulma gerekliliğine dayanır (Ardoğan, 2005, s.41). Bu, birey için taşıdığı önemin yanında insanlığın kültürel ve manevî

gelişimi için de gereklidir. İnsanların çok farklı eğilimler ve yeteneklere sahip olmaları, zekâlarının farklı alanlarda ve farklı düzeylerde oluşu da tek tip insan yetiştirmenin yanlışlığını gösterir. Dolayısıyla beyin yıkama ve fikir aşılama yerine eğitim öğretim süreçleri ve düşünme öne çıkmalıdır. Bu, değerlerin insanlara öğretilmemesini değil, aksine, insanların kavrayışına sunulmasını gerektirir (Selçuk, 2000). İşte o zaman özgürlük, adalet, demokrasi, hoşgörü ve dayanışma ilkeleri üstüne oturmuş bir paylaşma kültürü yaratılmış olur. Toplumdaki her birey, yaratılış özelliği, kişilik yapısı, hayatı ve karşılaştığı olayları değerlendiriş biçimi itibarıyla diğerlerinden farklıdır. Ancak sahip olunan ortak inanç ve değerler de yok değildir. İşte toplum bireylerinin ortak paydasını oluşturan bu değerleri yetiştirmekte olan nesle kazandırmak öncelikle eğitimin görevidir.

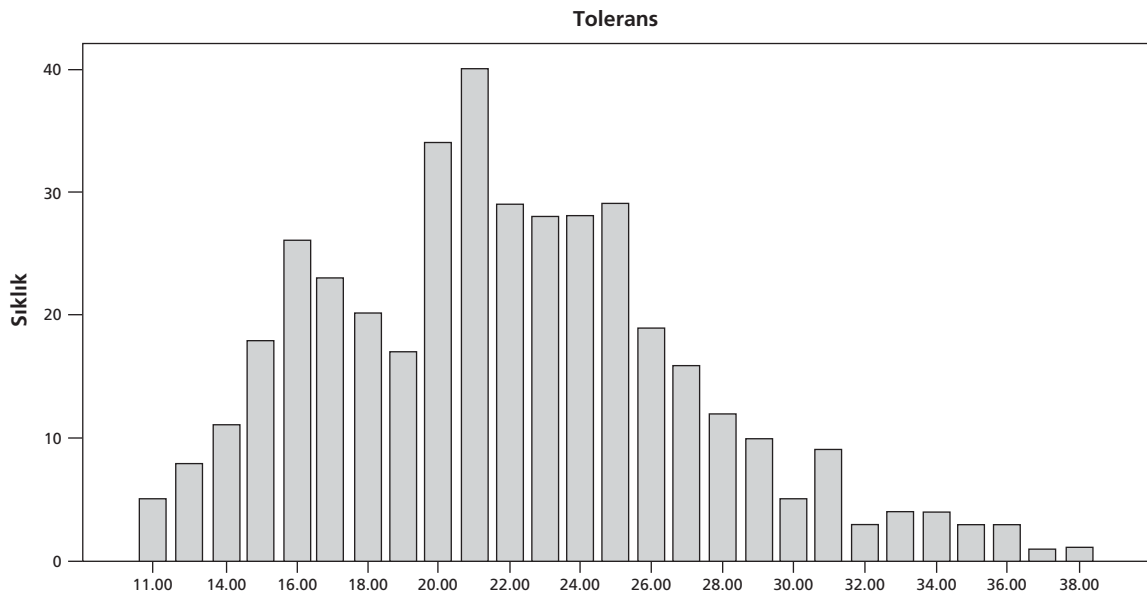
Üniversitelerin bu yeni yapıya öncülük edebilmesi için önce kendi prosedürlerini, programlarını, anlayışını, yaklaşım biçimini güncellemesi gerekir (Coşkun, 2011). Üniversitenin ilk işi kendisini talep eden o genç insana, onu bir aydın, bir erdemli insan olabilmenin kapılarını açmak ve yollarını hazırlamaktır. Bu geniş perspektiften bakıldığında iyi bir Üniversite, öğrencisine düşünme yetisini kazandırır, felsefi tartışma düzeyini sağlar, bütünsel düşünme ve kendisini yönetebilme becerisini kazandırır, sorgulayıcılığa yönlendirir, sanat ve estetik kaygılara dair bir seviye oluşturur, yaratıcılık ruhu aşılar, gelecek planlama kabiliyeti verir, etik değerlere saygı ve bağlılığı (Coşkun, 2011) ve insanlığı öğretir.

Bir kimsenin gerçek anlamda bir öğretim elemanı olması, kendisi ve çevresiyle uyumlu, özgüveni olan, yaşadığı çevre ve toplumla ters düşmeyen değerleri benimseyen, onları geliştiren, tolerans ve hoşgörü sahibi olan, ilişkilerini sevgiye ve saygıya dayalı bağlar üzerine temellendiren olmasını gerektirmektedir. Öğretim elemanı birbirlerine ve öğrencilerine sevgi, saygı, sabır, tolerans ve hoşgörü anlayışla yaklaşırsa; onlar da anlayış gördükçe hoşgörülü olmayı, sorumluluk aldıkça bağımsız davranmayı öğrenirler.

Anlaşıyor ki tolerans, insan ilişkilerinin düzenlenmesinde, demokratik ortamın oluşturulmasında oldukça önemli anlayış ve tutumu ifade etmektedir. Üniversite ve öğretim elemanı demokrasinin gelişmesinde rol model olmaları beklenen bir durum olduğuna göre, öğretim elemanı yetiştirme politikasının doğru belirlenmesi ve sürdürülebilmesi için üniversite öğretim elemanlarının tolerans düzeylerinin belirlenmesine de ihtiyaç duyulmaktadır.

Araştırma

Bu amaçla Türkiye genelinde Ondokuzmayıs, Sakarya, Giresun, Kırıkkale, Sinop Üniversiteleri olmak üzere toplam 5 üniversitenin 2,983 öğretim elemanlarına e-mail yoluyla "Tolerans Ölçeği" gönderildi. 413 öğretim elemanı ölçeği doldurarak geri gönderdiler. Eksik cevaplar içeren 7'si değerlendirilmeye alınmadığı için tüm istatistik değerlendirmeler 406 cevap kağıdı üzerinden yapılmış ve sonuçlar Şekil 1'de verilmiştir.

Şekil 1: Tolerans düzeyi (puan).

Ölçekten alınabilecek en düşük tolerans puan 11, en yüksek puan ise 55 olacağı göz önüne alındığında ortalama tolerans düzeyi 33'tür. Şekil 1'e baktığımızda üniversite öğretim elemanlarının tolerans düzeyleri 11-38 arasında bir dağılım göstermekte olup, ortalaması 21.93 tür. Bu durum üniversite öğretim elemanlarının tolerans düzeylerinin oldukça düşük olduğuna işaret etmektedir. Bu oldukça düşündürücü bir durumdur. Öğretim elemanlarının öğrenciler üzerindeki etkilerini dikkate aldığımızda, model olduklarını düşünüldüğünde; mezun olan ve halen okuyan üniversite öğrencilerinin tolerans düzeylerinin arzu edilen bir düzeyde olabileceğini söyleyemez. Toplumdaki gidişata bakıldığında bunun sonuçlarını görülmektedir. Bugün insanların birbirlerini anlamada yaşadıkları sıkıntılar, ötekileştirmelerin yarattıkları olumsuzluk ve doğan tahammülsüzlük ve ürkütücü boyutlarda yaşanan şiddet olaylarını toleranssızlığın toplumsal kanıtları olarak ifade edebiliriz. Bu durumun düzelmesi, sosyal barışın daha etkin olarak sağlanabilmesi için; öğretim elemanı yetiştirirken kendini ve başkalarını anlama ve kabulünü etkileyen, sabırlı ve kararlı olmasında gerekli olan kişilik özelliklerinden tolerans düzeyini yükseltmeye yönelik etkinlikler daha çok yer verilmelidir. Tolerans düzeylerinin artırılması için düzenlenen eğitsel faaliyetlerde öfke kontrolü gibi çalışmalar da mutlaka yer almalıdır. Bu eğitimlerde, bireyin sadece öfkesini dışa vurma eğiliminin azaltılması değil, öfkesinin daha olumlu şekilde nasıl ifade edileceği konusuna ağırlık verilmelidir.

Bir öğretim elemanı düşünce, duygu tutum ve davranışlarıyla öncelikle gençlere örnek olmaktadır. Bu nedenle, öğretim elemanının önce gençlerle iyi iletişim kurabilen, onlara güven veren, dürüst, kültürlü bir insan olması gerekir (Öztürk, 2011). Öğretim elemanlarının öğrencileri ile olan iletişimlerini sağlıklı olarak sürdürebilmeleri için duyuşsal yönden duyarlı bireyler olmaları gerekmektedir. İşte o zaman duyuşsal yönden duyarlı ve sosyal olarak kendini kontrol edebilen bireylerin yetişmesi söz konusu olabilir. Bu nedenle üniversite de görev yapan öğretim elemanlarının kişilerarası iletişimi ve duyuşsal duyarlılık düzeylerini ve toleranslarını yükseltmeye yönelik eğitim programları geliştirilmeli ya da öğretim elemanı niteliklerini kazandıracak etkinliklere üniversite eğitimleri süresince daha fazla yer verilmelidir.

Kaynaklar

- Ardoğan, R., (2005). Müslüman Toplanımları İnsan Hakları ve Demokrasiye Saygıyı Artıracak Bazı İslami İlkeler, Değerler Eğitimi Dergisi, 9 (3), 4.
- Coşkun, M. Y., (2011). <http://www.gokhandokuyucu.com>, erişim tarihi: 07.04.2011.
- Ersanlı, K., (2007). Mutlu Olmak. Samsun Time Dergisi.
- Gürsoy, K., (1999). Batıda Tolerans Fikri ve Osmanlı Hoşgörüsü. Osmanlıda Hoşgörü Birlikte Yaşama Sanatı. Mustafa Armağan. İstanbul:Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayınları. S.91
- Gürsoy, K., (2000). Batıda Tolerans Fikri ve Osmanlı Hoşgörüsü. Osmanlı'da Hoşgörü, İstanbul, s.93.
- Hacıb, Y., H., (1974). Kutadgu Bilig, Çev. Reşid Rahmeti Arat, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. <http://www.oncevatan.com.tr/Detay.asp?yazar=50&yz=12633>, erişim tarihi: 05.04.2011.
- Kuyutar, M., (2000). Ortaçağ İslam Düşüncesinde Hoşgörü. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi, s.9
- Ortaş, İ., (2011), <http://turk.internet.com/haber/yazigoster.php3?yaziid=9235>, erişim tarihi: 07.04.2011.
- Öztürk, N., (2011), <http://www.medimagazin.com.tr/academics/tr-prof-dr-necla-ozturk-75-0-179.html>, erişim tarihi: 06.04.2011.
- Selçuk, M., (2000). Din öğretimi özgürleştiren bir süreç olabilir mi? Din öğretiminde yeni yaklaşımlar içinde. 207-225.
- Ükü, E.,(2011). Hoşgörü ve Tolerans, <http://www.usdusunveotesi.net/sayi1/hosgoruvetolerans.htm>
- Yapıcı, M., (2011). Bilim ve Bilim İnsanın Nitelikleri, <http://www.universite-toplum.org/text.php3?id=231>, erişim tarihi: 05.04.2011.
- Yürüşen, M., (1993). Liberal Kuramda Politik ve Moral Bir Kavram Olarak Hoşgörü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi.